

100 jaar prostitutie, 100 jaar discriminatie

sociale geschiedenis van de prostitutie in nederland

j.w. te kloeze

Jan-Willem te Kloeze studeert sociologie aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen, specialisatie sociologie van gezin en sociale welzijnszorg. Hij is medewerker methodische en statistische begeleiding van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek bij de vakgroep sociologie en sociografie van de Landbouwhogeschool te Wageningen. Op 8 maart jongstleden hield hij ter gelegenheid van de herdenking van de promotie van Aletta Jacobs, 100 jaar geleden, een lezing over de plaats die de prostitutie inneemt in de Nederlandse samenleving.

Zijn artikel is een verstrengeling van de officiële visie op prostitutie gedurende de laatste 100 jaar met feministische ideeën hieromtrent, de officiële visie nu eens makend dan weer heftig bestrijdend. Daarbij heeft hij zich beperkt tot de hetero-sexueel gerichte prostitutie, uitgeoefend door vrouwen.

Een geschiedschrijving van de prostitutie (in Nederland) -hoe summier ook- kan het niet stellen zonder een overzicht van de juridische stelsels waarmee het prostitutionele bedrijf in de loop der tijd is geconfronteerd.

In de literatuur worden over het algemeen een drietal houdingen omschreven die van overheidswege kunnen worden aangenomen ten opzichte van de prostitutie.

Dat zijn:

-een prohibitionistisch stelsel. Het bedrijven van prostitutie valt onder het Wetboek van Strafrecht.

-een stelsel van reglementering. De overheid erkent in feite het bestaan van prostitutie, ondermeer via de aanwezigheid van bordelen; zij houdt toezicht op de naleving van gestelde regels.

-een abolitionistisch stelsel. Ter toelichting: abolitionisme of afschaffing houdt in eerste instantie niet in dat men afschaffing van de prostitutie voorstaat maar afschaffing van de reglementering. Dat voorstanders van een abolitionistische wetgeving tevens vaak uit ethische motieven (van welke oorsprong dan ook) zich tegen prostitutie als zodanig verzetten, verklaart voor een deel hun afkeer van de reglementering, het stelsel immers waarbij

somtijds de staat fungeert als bordeelhouder.

-een vierde houding, welke de overheid in haar beleid zou kunnen aannemen, namelijk een vorm van volledige acceptatie, op welke gronden dan ook, kom je in westerse samenlevingen niet tegen.

Het is niet geheel duidelijk of in Nederland nooit een prohibitionistisch stelsel heeft bestaan; voor wat betreft de laatste 100 jaar is de situatie als volgt.

Aan het eind van de vorige en het begin van deze eeuw kent Nederland het stelsel van reglementering. Uit dien hoofde zijn er wat wettelijke bepalingen die een beschermende functie beogen; in de praktijk blijken deze weinig voor te stellen. Voor alle duidelijkheid: in Nederland is prostitutie tijdens de laatste 100 jaar bij wet niet verboden.

Ondertussen was armoede één der voornaamste redenen voor vrouwen omstreeks 1880 om zich te prostitueren. Wie zich hiervan een beeld wil vormen, leze de boeken van Neel Doff (meer bekend als Keetje Tippel). Opvallend is de discussie tussen Keetje en de man met wie ze korte tijd getrouwd is geweest (en dankzij wie ze de armoede heeft weten te ontvluchten).

Daaruit blijkt dat haar man haar vroegere situatie wijt aan de sociaal-economische uitbuiting door de maatschappij terwijl Keetje zich slachtoffer voelt van de mannen. Dezelfde discussie die nu te beluisteren valt in feministische kring bij de vraag of de oorzaak van de uitbuiting van vrouwen eerder gezocht moet worden in de sociaal-economische structuur van de maatschappij dan wel eerder bij de mannenoverheersing als zodanig. In het laatste kwart van de vorige eeuw verkeren vrouwen -uit gegoede kring- in veel grotere mate dan nu het geval is, in een "huisvrouw-thuisvrouw-situatie". Enkele vrouwen worden zich bewust van hun tweederangs-burgerschap; onder hen bevinden zich ook vrouwen die oog beginnen te krijgen voor de dubbele discriminatie waarmee prostituees te kampen hebben: gediscrimineerd als vrouw en gediscrimineerd in hun vrouw-zijn.

Hoewel de feministische opwinding van het eerste uur vooral lijkt voorbehouden aan dames uit gegoede kringen, mag niet per definitie het werk van al deze vrouwen afgedaan worden als vrijetijdsbesteding van de "leisure class" en als afkoop van hun eigen bevoorrechte positie. Onder deze vrouwen bevonden zich enkelen die terdege inzagen dat er het één en ander schortte aan een samenleving waarin een deel der vrouwen -ondanks een redelijke levensstandaard- maatschappelijk monddood was verklaard en een ander deel als weinig meer dan oud vuil werd behandeld.

Eén van de vrouwen die het niet pikte was Aletta Jacobs, in 1854 geboren te Sappermeer als één der dochters van een arts en in 1879 na een soort van emancipatiehordeloop als eerste vrouw in Nederland gepromoveerd tot doctor in de geneeskunde. Meer over de opvattingen die 100 jaar geleden heersten over prostitutie en prostituees wordt duidelijk bij wat Aletta Jacobs hierover heeft verteld en ervaren.

In haar "Herinneringen" zegt ze ondermeer dat het woord "prostitutie" in behoorlijk gezelschap niet mocht worden genoemd, laat staan wanneer er zich dames in dat gezelschap

bevonden. Vrouwen namelijk "verklaarden onomwonden dat zij zich zouden schamen er ook maar iets van af te weten". Hooguit kon je vernemen dat "prostitutie een noodzakelijk kwaad is, dat sedert onheugelijke tijden heeft bestaan en nooit kan worden uitgeroeid". Al in haar studententijd werd Aletta geconfronteerd met de "zee der ellende, welke in de prostitutie haar grondoorzaak vindt". Enerzijds voelt ze diep medelijden met de prostituees, anderzijds spelen niet alleen morele overwegingen bij haar een rol. Ook is ze diep onder de indruk van de vernederingen welke prostituees worden aangedaan, bijvoorbeeld bij de medische controle door doktoren en medische studenten, of bij razzia's daaraan voorafgaand, door de politie. Kenmerkend voor de mannelijke visie op prostitutie en voor de reactie daarop van Aletta, is het volgende voorval. Een hoogleraar verkondigt de stelling, "dat het voldoen aan zijn geslachtsdrift bij den man een eisch der gezondheid was en dat het daarom gemeenschapsbelang was er voor te zorgen, dat door het bevredigen van dien drift aan zijn gezondheid geen of zoo weinig mogelijk schade werd berokkend".

Aletta: "Indien dat werkelijk uwe meening is, zijt gij zedelijk verplicht uw dochters voor dit doel beschikbaar te stellen".

Hoogleraar (woedend het vertrek verlatend): "U zoudt verstandiger zijn u geen oordeel aan te matigen over dingen en toestanden waarvan u niet op de hoogte bent".

Dat niet alleen Aletta Jacobs maar ook andere feministen (van de eerste feministische golf) de dubbele moraal, die vrouwen zwaar aanrekende wat tegelijkertijd voor mannen onontbeerlijk werd geacht, scherp aan de kaak stelden, blijkt uit wat Mina Kruseman hierover de wereld in slingert:

'Prostitutie'.

Daarvoor kinderen, leert men u gehoorzamen. Daarvoor meisjes, verbiedt men u alle studie en wetenschap.

Daarvoor moeders, beveelt men u uwen mannen onderdanig te zijn. Prostitutie, vrouwen! daarvoor wordt gij dom

gehouden, afhankelijk en zwak! Daarvoor moogt gij mooi zijn, bevallig, zachtzinnig, beleefd, beschaafd en aanhalig.....en zedig voor 't oog! Daarom moogt gij ook eenvoudig zijn of coquette, zuinig of verspilziek, ijverig of lui, ingetogen of.....enz. enz. al naar gelang het den man behagen zal, aan wien ge of levenslang of tijdelijk zult dienstbaar wezen!

Recht eisch ik, in naam van alle vrouwen die ziel bebben, en kracht om te worstelen voor de vrijheid die ons toekomt.

Wij hebben recht te leven, te werken, eerlijk te zijn, onafhankelijk en vrij".

Het zal duidelijk zijn dat deze aanklacht, uitgesproken in 1872, in een samenleving, die in meer of mindere mate de trekken van Victoriaanse preutsheid in zich draagt, als uitermate 'shocking' wordt ervaren. Dat er toen -100 jaar geleden- het één en ander giste op het gebied van zedelijke houdingen en gedragingen is duidelijk, al is de bron voor de verontrusting verschillend.

Hoewel het moeilijk is het hoogtepunt van Victorianisme in de tijd te traceren, lijkt die samen te vallen met het begin van wat Van Ussel de eerste seksuele revolutie noemt, namelijk de periode van ± 1870 tot aan de 1e Wereldoorlog.

In die periode komt het voor dat enerzijds conservatieve ethici wijzen op de verwildering der zeden, waarbij dan overigens prostitutie als een noodzakelijk kwaad wordt beschouwd, anderzijds er verontwaardiging is over het lot van de prostituees. Die verontwaardiging stoelt ook op twee morele pijlers: een bekommernis vanuit sommige christelijke kringen omtrent het zieleheil van de prostituee al dan niet gekoppeld aan het inzicht dat een groot deel van de ellendige situatie waarin deze vrouwen verkeren, terug te voeren is tot sociaal-economische uitbuiting in het algemeen en van vrouwen in het bijzonder.

In dit kader ontstaan dan verschillende groeperingen die zich uitsluitend of ondermeer met het probleem

van de prostitutie bezighouden.

In 1876 heeft Josephine Butler de 'Fédération britannique et continentale pour l'abolition de la prostitution envisagée comme institution légale et tolérée' opgericht, een vereniging dus die zich verzet tegen het systeem van reglementering en de afschaffing (= abolitie) van die reglementering voorstaat; korte tijd later volgt de oprichting van de FAI (=Fédération Abolitioniste Internationale). Daarbij is het Hendrik Pierson die in 1879 een Nederlandse afdeling van de FAI opricht, de 'Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie'. Kenmerkend lijkt het feit dat dit een mannenclub is, vrouwelijke leden worden niet toegelaten: vrouwen

WEL TE RUSTE... ..

Tekening van J. WELT.

Zeg es, Sjors, als je het hart in je lijf hebt in de Raad vóór de afschaffing van de bordeelen te stemmen, schrijf ik 'n brief aan je vrouw dat je een vaste-klant-van het-huis bent. Wel te ruste

hoorden zich immers niet met deze problematiek bezig te houden! Geëngageerde vrouwen bleef niets anders over een vrouwelijke pendant van de NVP op te richten. Dat werd in 1883 de 'Nederlandsche Vrouwenbond tot verhooging van het zedelijk bewustzijn', met als leuze: "Redden en voorkomen maar vooral geneuigen". Deze Vrouwenbond was -de leuze duidt er al op- van orthodox-protestantse signatuur. Als reactie werd daarom door minder streng godsdienstigen die zich eveneens met de bestrijding van de prostitutie wilden bezighouden, in 1897 de 'Onderlinge Vrouwenbescherming' opgericht. Ook Aletta Jacobs meende niets van de Vrouwenbond te kunnen verwachten.

In tegenstelling tot deze bond heeft Aletta altijd een volledige openlijke voorlichting van jonge mannen en vrouwen voorgestaan. Immers, zo schrijft ze in haar memoires: "Wat al ellende heb ik zien voortspruiten uit huwelijken, gesloten met jonge mannen, die er zich niet van bewust waren, dat de venerische ziekte welke zij hadden opgedaan, nog woekerde toen zij met de vrouw hunner keuze in het huwelijk traden".

In 1902 heeft een bespreking plaats van het prostitutievraagstuk op een openbare vergadering van de Nationale Vrouwenraad van Nederland. Ook Aletta Jacobs levert haar bijdrage waarin ze nog weer eens een pleidooi voert om tot afschaffing van de reglementering te komen. In 1911 krijgen de voorstanders van het abolitionisme hun zin: het wetsartikel waarin de bordeelhouder op zijn plichten wordt gewezen, komt te vervallen. Ervoor in de plaats komen enige aanvullingen die beogen het profijt trekken van prostitutie strafbaar te stellen. Dit betekent het formele einde van het bestaan van bordelen. In de loop der jaren die daarop volgen, wordt in combinatie met toepassing van plaatselijke Algemene Politie Verordeningen, menig bordeel daadwerkelijk gesloten.

Daarmee lijkt een eind te zijn gekomen aan de strijd van het abolitionisme, het betekent natuurlijk niet dat de prostitutie daarmee opgeheven werd. De aandacht echter, die het verschijn-

sel tot op dat moment kreeg, taande; ook vanuit feministische kring. Het einde van de eerste feministische golf was immers in zicht; aan verschillende eisen -zoals het algemeen kiesrecht- was voldaan en de strijdsters van het eerste uur waren er allengs niet meer.

Hoe gaat het nu verder met de aandacht vanuit de samenleving voor het prostitutie-vraagstuk? De wettelijke regelingen, stammend uit 1911 hebben tot de dag van vandaag hun geldigheid behouden. Wel is het zo dat de minister van Justitie enige jaren terug een adviescommissie zedelijkheidswetgeving -de commissie Melai- heeft ingesteld, welke commissie in 1977 een interim-rapport aangaande prostitutie uitbracht. Opvallend is dat deze commissie, wettelijk gezien, voorstelt de situatie te handhaven, zoals die is -en reeds was sedert 1911.

Het beleid dat de commissie voorstaat op basis van haar uitleg van de wettelijke regelingen, noemt zij "selectief bestrijdend". De Mr. A. de Graafstichting te Amsterdam -een landelijke instelling op het gebied van onderzoek, voorlichting, documentatie en advisering in verband met prostitutie- staat een beleid voor dat zij "voorwaardelijk acceptierend" noemt. Met de Mr. de Graafstichting valt te constateren dat elke beleidsverandering met betrekking tot de prostitutie altijd wordt verwoord over de hoofden van de meest betrokkenen -de prostituées zelf- heen. Was het ten tijde van Aletta Jacobs zo dat ook het lot van de prostituée zelf op één of andere wijze ter sprake kwam, allengs lijkt veeleer de overlast voor de directe omgeving een factor te worden bij de beleidsvoering. In dit verband is de vraag die commissaris Van Andel, hoofd Zedenpolitie te Den Haag, stelt, frappant. Hij vindt het een gemis dat in de Werkgroep Prostitutie te Den Haag de prostituées zelf niet vertegenwoordigd zijn en niet een op te zetten beleid inzake prostitutie mede beïnvloeden.

Met die opmerking overigens zijn we al op het eind van de zeventiger jaren van deze eeuw aangeland. Even terug merkte ik op dat in de loop van

de 20e eeuw de maatschappelijke aandacht voor de prostitutie verslapt. Van Ussels 2e seksuele revolutie, gedateerd tussen beide wereldoorlogen, kan wel gewoed hebben, zij lijkt aan de prostitutie wereld te zijn voorbijgegaan. Wel is er groeiende aandacht vanuit de kringen van het maatschappelijk werk. Toch lijkt dit een belangstelling voor een randverschijnsel waarmee men weinig uit de voeten kan, noch wat betreft daadwerkelijke veranderingen - zeer weinig prostitutees verlaten hun middel van bestaan - noch wat betreft inpassing in een visie op maatschappelijk werk. Voorzover ik kan overzien zijn de in vergelijking met vroeger revolutionaire inzichten in de sector van de sociale welzijnszorg tot op dit moment vrijwel voorbijgegaan aan het terrein van de prostitutie. Het Leger des Heils, als één van de weinige, heeft zich met dit maatschappelijk verschijnsel beziggehouden. En dan is het ook weer een vrouw, die hierom landelijke bekendheid heeft gekregen: majoor Bosshardt te Amsterdam. Vorig jaar heeft zij overigens van dit werk afscheid genomen.

De relatief geringe aandacht voor de prostitutie - beginnend in de loop van deze eeuw na het succes van de abolitionisten en voortdurend tot de jaren zeventig - lijkt indicatief te zijn voor de plaats die de prostitutie inneemt in de samenleving. Volgens velen behoort het kennelijk tot de rafelrand van de samenleving, waarover je kunt spreken met een mengeling van afkeuring en humoristisch bedoelde dubbelzinnigheid. Van de periode na 1945, die Van Ussel aanduidt als de 3e seksuele revolutie, is al meer dan 25 jaar voorbij, als de maatschappelijke aandacht voor de prostitutie weer wat op gang begint te komen. Deze periode is in velerlei opzicht te kenschetsen als het tijdperk van de seksuele emancipatie, al zal er verschil van inzicht en mening blijven bestaan over het werkelijk revolutionaire ervan, dan wel dat er teleurstelling bestaat over als te snel of te langzaam ervaren ontwikkelingen op deelterreinen van het sociaal-seksuele leven.

Wie mocht denken dat een seksuele revolutie (of welke term men ook hanteert om de veranderingen op sociaal-seksueel terrein aan te geven) het prostitutie bestaan eveneens in het middelpunt van de belangstelling heeft geplaatst, vergist zich deerlijk, laat staan dat er sprake zou zijn van een bepaalde vorm van acceptatie. Enige uitwerkingen zullen ongetwijfeld twee dissertaties uit de zestiger en zeventiger jaren gehad hebben. Ik acht het tekenend voor de vraag hoe ondermeer in wetenschappelijke kring tegen het verschijnsel wordt aangekeken, dat beide proefschriften op naam staan van medici. In Nederland is er vanuit de sociale wetenschappen, met name vanuit de sociologie, nauwelijks belangstelling. Mede dankzij het bekend raken in min of meer brede kring van resultaten van sociaal-sexuologisch onderzoek en van het werk van instellingen als de NVSH, kon er een begin worden gemaakt met de aanvaarding van tot voor kort als afwijkend gekenschetste gedragingen en opvattingen in sexualibus. Maar het lijkt erop dat al deze veranderingen geen invloed hebben gehad op de houding vanuit de samenleving tegenover prostitutie en prostitutees. Een deel van het prostitutiebedrijf heeft de laatste jaren wel een ander karakter gekregen, ten gevolge van wat heet "keiharde business" en het sterk toegenomen druggebruik lijkt de geheimzinnige gemeedelijkheid van voorheen voorgoed verleden tijd.

Voorzover er over prostitutie gepubliceerd wordt in de jaren na de 2e Wereldoorlog, gebeurt dit vrijwel zonder uitzondering met de expliciete of impliciete aanname dat het hier om afwijkend gedrag gaat. In deze sfeer dan van marginalisering en etikettering komen er halverwege de jaren zeventig enkele geluiden vanuit feministische kring met een hernieuwde aandacht voor de prostitutie. In Nederland is de tweede feministische golf dan amper 5 jaar oud. Zo stellen Joyce Outshoorn en Selma Leydesdorff in 1973: "Prostitutie is een vraagstuk waar de tegenwoordige vrouwenbeweging nauwelijks serieuze aandacht aan besteedt en haar analyse van het probleem komt dan ook vaak niet verder dan het doen van enkele moraliserende uit-

spraken over de uitbuiting van het vrouwenlichaam". Het is aardig te constateren dat beide autrices -hoewel in politiek opzicht haar tegenpolen- Aletta Jacobs met enige bewondering als voorbeeld stellen voor de vrouwenbeweging van deze tijd voor wat betreft haar werk voor prostituées. Outshoorn en Leydesdorff eindigen hun artikel met de wens "dat de vrouwenbeweging zich met dit onderwerp gaat bemoeien, haar politieke en maatschappelijke achtergronden onderzoekt, en verder komt dan opmerkingen over het misbruik wat mannen van het vrouwenlichaam maken".

Geertje Thomas, de nieuwe hoogleraar inzake de emancipatie van de vrouw aan de Landbouwhogeschool te Wageningen, onderscheidt een drietal stromingen in het huidige feminisme: de gematigde stroming, waarvan Man Vrouw Maatschappij de exponent is, de feministisch-socialistische stroming, waarbinnen ondermeer Dolle Mina figureert en de radicaal-feministen. Kort gezegd komen de visies inzake feminisme van de drie stromingen op het volgende neer: de gematigden staan een verbetering van de positie van de vrouw voor binnen het kader van het huidige maatschappelijk bestel. Binnen het socialistisch feminisme is een discussie aan de gang over de vraag of in de analyse van de plaats van de vrouw in de samenleving de socialistische visie dan wel het inzicht dat de vrouw wordt uitgebuit door de man, moet prevaleren. Tenslotte zegt de radicaal-feministische stroming ongeveer dat de vrouw zich het beste geheel kan terugtrekken uit de mannenwereld met als doel een samenleving voor de vrouw alleen. Je kunt niet verwachten dat alle drie de stromingen een kant en klare visie op prostitutie hebben ontwikkeld. Toch komt van een verschil in beoordeling iets naar voren in een artikel in het vrouwenblad "Opzij", waaruit is af te leiden dat de gematigden, i.c. MVM, een "bewustwordings- en emancipatieproces van de prostituée zelf op gang (willen) brengen, zonder verder in haar leven te willen ingrijpen". De eerder genoemde Mr. de Graafstichting te Amsterdam streeft -afgaande op de bewoordingen- kennelijk eenzelfde be-

leid na als deze gematigd feministische stroming. Opzij meldt van het radicaal-feminisme dat deze prostitutie absoluut afwijst en volledig uit de maatschappij wil verbannen. Gezien de eerder vermelde algemene beleidslijnen van beide richtingen, zijn beide visies geen verrassing meer. In hoeverre de feministisch-socialisten nog weer een ander oordeel vellen, is mij onbekend.

Nu ik iets heb weergegeven van wat misschien als een begin van een steuntje in de rug van prostituées kan worden beschouwd, ik doel op het werk van de Mr. de Graafstichting en op de solidariteit vanuit feministische kring, kun je je afvragen of er initiatieven uit de prostitutie wereld te verwachten zijn, met name van prostituées zelf, om een einde te maken aan hun eerder door mij genoemde marginale en getekende positie.

gezien de sterk toegenomen vercommercialisering van het prostitutiebedrijf behoeft niemand zich hierover illusies te maken. Toch zijn er enkele tekenen die wijzen op een beginnende bewustwording. Overigens moeten we daarvoor ons oor voornamelijk te luister leggen in het buitenland.

Op een feministisch congres over prostitutie in Amerika komen prostituées uiteindelijk toch aan het woord, ondanks dat ze niet vertegenwoordigd waren. Dat zorgde voor de nodige opwindings. In de Verenigde Staten is het ook dat er een vakbond van prostituées is opgericht.

In 1975 komen prostituées in Frankrijk in opstand. Ze bezetten ondermeer een kerk in Lyon en hun actie krijgt nogal wat aandacht in de media. Via de TV staat heel Frankrijk oog in oog met deze vrouwen.

In Nederland is er zo goed als geen sprake van enige actie. Wel is er wat belangstelling via de pers en de radio middels enkele interviews met vrouwen. Van een actie op zeer kleine schaal is momenteel sprake in Arnhem, in het Spijkerkwartier, waar prostituées protesteren tegen het concentratiebeleid van de Gemeente.

Aan het eind van de vorige eeuw is het anderen gelukt voor prostituées op te komen en werd er althans een eind gemaakt aan een beleid en opvattingen, waaruit een zorg voor het welzijn van de prostituant dan voor de prostituee sprak. Aletta Jacobs deed er meer dan 30 jaar over.

Of dit betekent dat omstreeks het jaar 2000 allerlei nu heersende vooroordelen omtrent prostitutie en prostituées zijn verdwenen, zullen de komende 21 jaar moeten leren.

LITERATUUR

Berg, P.M.W. v.d., A.A. Mentink en J.T. I. Scholtes Prostitutie; gegevens en ideeën. Mr. A. de Graafstichting, Amsterdam, 1979.

Derde interimrapport van de adviescommissie zedelijkheidswetgeving; prostitutie (de zgn. Cie Melai). Staatsuitgeverij. 's-Gravenhage, 1977.

Doff, Neel Dagen van honger en ellende. Meulenhof, Amsterdam, 1971.

Keetje tippel. A'dam, 1972.

De avond dat Mina mij meenam.

A'dam, 1974.

Afscheid. A'dam, 1975.

Jacobs, Aletta Herinneringen. Van Holkema en Warendorf, Amsterdam, 1924.

Leydesdorff, Selma en Joyce Outshoorn De vrouwenbeweging en de prostitutie. Sextant, 53 (1973), no. 9 (sept), pp. 6-10.

Nationale Vrouwenraad van Nederland Bespreking van het prostitutie-vraagstuk op de Openbare Vergadering te Rotterdam van 2 april 1902. Bredee, Rotterdam, 1902.

Ploegmakers, R. Van Ulla kunnen we meer leren dan van Lenin. Internationale Korrespondentie, 7 (1976). no. 1 (mei/juni) pp. 6-18.

Posthumus -van der Goot, W.H. Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de franse tijd. Sun reprint 25, Nijmegen, 1977.

Schapenk, A.G.W. Prostitutie -strafrecht- lokaal bestuur. Anti-revolutionaire Staatskunde, 47 (1977), no. 7/8 (juli/aug), pp. 302-350.

Schram, P.L. en Hendrik Pierson Een hoofdstuk uit de geschiedenis van de inwendige zending. Kok, Kampen, 1968.

Thomas-Lykclama à Nijeholt, G. College maatschappelijke stromingen: emancipatie van de vrouw. Landbouwhogeschool, Wageningen, 1979.

Ussel, J.M.W. Geschiedenis van het seksuele probleem. Boom, Meppel, 1968.

Volmuller, H.W.J. Het oudste beroep. Geschiedenis van de prostitutie in Nederland. Oosthoek, Utrecht, 1966.

Wolff, E. Tweeledige houding emancipatiebeweging t.o.v. prostitutie. Opzij, maart 1978, pp.10-11.